

Аграрна історія в іменах

О. В. Волос

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ СЛУЖБОВЦІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Розглянуто сільськогосподарські наукові дослідження відомих у степовій Україні земських службовців Ф.О. Василевського та Й.К. Пачоського, коло наукових інтересів та значення їх практичної діяльності.

Ключові слова: земські службовці, наукова діяльність, сільськогосподарські дослідження, земство, Херсонська губернія.

The article describes agricultural researches made by famous in the steppe Ukraine zemstvo officers: Vasylevsky F. O. and Pachosky. Y. K., their focus of scientific interest and the importance of their practical activities.

Key words: zemstvo officers, scientific activities, agricultural research, zemstvo, Kherson guberniya.

Досягнення земських установ і чималі результати їх діяльності в деяких сферах практично були б не можливі без самовідданих, активних, прогресивно налаштованих земських діячів. Плеяда відомих земських діячів Херсонської губернії, що прислужилася земській справі, налічує не один десяток осіб. Вони немало зробили для національно-культурного піднесення південного регіону. Серед них і більш знані сьогодні діячі, і ті земці, ґрунтовне дослідження плідної діяльності яких ще за вченими.

Земські службовці як унікальна соціальна група з досить високим освітнім рівнем були ініціаторами багатьох прогресивних починань, прагнули внести зміни в практику соціального життя сільського населення. У зв'язку з цим вивчення досвіду діяльності земських службовців дозволяє з'ясувати їх роль і вплив на соціально-політичні, культурні процеси в розвитку місцевого соціуму.

Робіт, в яких історія земських службовців стала б об'єктом спеціального дослідження, не багато. Автор наукової розвідки має на меті на земських історичних матеріалах Херсонської губернії ще раз зауважити на той факт, що саме земства на місцях об'єднували найпрогресивнішу частину українського суспільства – інтелігентів, що в більшості випадків успішно поєднували службові обов'язки земців з активною науковою, культурно-просвітньою, громадською діяльністю.

Вивчення історії земства, яке було розпочато в дореволюційний період, здійснювалося як представниками суспільно-політичної думки [1], правознавцями, професійними істориками, публіцистами, так і самими земськими діячами. У цей період починають формуватися групи різноманітних за жанрами історіографічних джерел: публіцистична, науково-дослідна [2], мемуарна [3] література, присвячена історії діяльності земських службовців.

Серед наукових робіт і публікацій новітнього часу відзначимо дослідження Т.П. Прокоф'євої, яка

особливу увагу звернула на досить успішну діяльність службовців земств із початкової освіти, статистики, охорони здоров'я [4]. У монографії В. А. Горнова також є окремий розділ, присвячений земській інтелігенції, її ролі та місцю в структурі земських установ [5]. В Україні в останнє десятиліття інтерес серед вчених до земської проблематики зріс, про що свідчить досить велика кількість захищених дисертацій, в яких тією чи іншою мірою порушувалися питання практичної та суспільної діяльності службовців земств. Дослідники особливу увагу звертали на діяльність вчителів земських початкових шкіл, побут і умови вчительської праці, їх просвітницьку роботу серед селянського населення в регіонах [6].

Завдяки зусиллям вітчизняних істориків та краєзнавців сьогодні вдалося реконструювати життєвий шлях, деякі напрями професійної, наукової, культурно-просвітницької, громадсько-політичної діяльності провідних спеціалістів земської справи на Україні [7]. Дослідники історії земства відзначають, що в сучасний період відбувається активне нагромадження історичних знань про основні професійні групи земських службовців, робляться спроби відтворити достовірну картину історії земських службовців.

Серед працівників губернської земської управи особливо вирізнялася непересічна постать губернського ентомолога Пачоського Йосипа Конрадовича (1864–1942) – відомого ботаніка, фундатора фітоценології, який займався орнітологією та багато сил віддав справі охорони природи, а також немало попрацював на земській ниві. На Півдні Йосип Конрадович прожив більше чверті століття. Восени 1897 р. на запрошення Херсонської губернської земської управи обійняв посаду губернського ентомолога. В його обов'язки входило вивчення шкідників сільського господарства та розробка засобів боротьби з ними. Різнобічні, ґрунтовні знання Й.К. Пачоського дозволили йому швидко налагодити справу в Херсонському земстві. Свою діяльність він розпочав із створення ентомологічного кабінету, що згодом став повноцінним природничо-науковим музеєм. Енергійність Й.К. Пачоського вражала всіх, тому не дивно, що створений ним кабінет-музей став науковим центром південного регіону, до якого надходили зоологічні, ботанічні, мінералогічні колекції. Багато унікального експозиційного матеріалу Й.К. Пачоський зібрав сам під час постійних експедицій та екскурсій Херсонською губернією. Саме Йосип Конрадович був ініціатором охорони цілинного степу, переконавши Ф.Е. Фальц-Фейна виділити для цього декілька ділянок, які послужили

основою для створення всесвітньо відомого сьогодні заповідника Асканія-Нова.

Науковець був одним із перших, хто описав флору степів: він дослідив, як впливає випас овець та великої рогатої худоби на степову рослинність. На думку вченого, надмірний випас призводить до руйнування степової рослинності, а відмова від нього призводить до незворотних змін. Худоба, поїдаючи рослинність, підтримує природну динаміку рослинності, розбиваючи копитами стару дернину, сприяє розвитку нових пагонів. Висновок, зроблений Й.К. Пачоським про те, що випас відіграє регульовальну роль, є актуальним і сьогодні. Зібраний та описаний Й. К. Пачоським гербарій степу нараховує 22 тисяч гербарних листків.

Однак наукова діяльність Й.К. Пачоського як зоолога не менш значуща, ніж ботаніка. Ним була пророблена колосальна робота. З 272 видів птахів, які експонувалися в Херсонському музеї, 230 експонатів науковець препарував власноруч. Результатом цих наукових досліджень стали роботи Й.К. Пачоського «Матеріали з питань про сільськогосподарське значення птахів» (1909) та «До орнітофауни Херсонської губернії» (1911).

Велику увагу Й.К. Пачоський приділяв проблемі вироблення раціонального мисливського законодавства, пропагуючи запровадження охоронного строку, протягом якого будь-яке полювання було б заборонене. Особливо наполягав на забороні весняного та літнього полювання, визначення рухомих строків відкриття мисливського сезону. Дуже шкідливим уважав вчений дозвіл на цілорічне винищування хижаків, бо «це привід для полювання на все». В зв'язку з цим Й.К. Пачоський написав багато статей та брошур: «Про охорону птахів в Херсонській губернії», «Змінні терміни в законі про полювання», «До питання про дичину», «Ще з приводу охорони дичини», – що вийшли окремими виданнями та були опубліковані в журналах «Псовая и ружейная охота», «Природа и охота», «Орнитологический вестник», «Птицеведение и птицеводство», в газетах «Юг», «Известия Елисаветградского сельского хозяйства» у 1899 – 1911 рр.

Щорічно в «Збірнику Херсонського губернського земства» ентомолог Й.К. Пачоський публікував звіти про свою діяльність, земство видавало окремі його праці. Період роботи в Херсонському земстві – це й період дружніх стосунків і наукової співпраці Й.К. Пачоського з земцями-науковцями, дослідниками південного краю: П.З. Рябковим, О.О. Браунером, В.В. Топоровим та ін.

Діяльність науковця на посаді земського ентомолога є величезним вкладом у дослідженні Півдня України, зокрема Миколаївщини. Його культурно-просвітницька робота серед місцевого населення мала неабиякий резонанс і сприяла формуванню культури співіснування людини та природи, що завжди було актуальним питанням [8, 95 – 97].

Ім'я Феофана Олександровича Василевського (1855 – 1915 ?) було добре відоме в земському середовищі Південної України наприкінці XIX ст. Разом з іншими просвітителями України він чимало зробив для популяризації національної ідеї серед степового населення, підвищення рівня національної

та громадської свідомості мешканців краю, поширення в їхньому середовищі видань рідною мовою, збереження звичаїв і традицій українського народу. В Україні Ф.О. Василевського знали як публіциста, талановитого прозаїка, досвідченого перекладача, фольклориста та високопрофесійного статистика. Далі мова піде про діяльність Ф.О. Василевського як земського службовця, статистика, науковця.

Свою професійну діяльність земського статистика Феофан Олександрович розпочав на початку 80-х років XIX ст. у повітовому місті Єлисаветград Херсонської губернії. Вибір міста, напевно, був не випадковим. Наприкінці 1870-х років у місті за ініціативи прогресивних українських діячів (В.Тобілевича, А.Михайлевича) був створений гурток. Просвітницька діяльність гуртківців спрямовувалася на поширення серед населення видань українською мовою. Члени гуртка, серед активістів якого були Є.Чикаленко, О.Русов, А.Грабенко, Д.Маркович, Ф.Василевський активно перекладали російські твори українською мовою, вважаючи, що «українському народові потрібна більш розвинена література» [9, 148–153]. Це послужило приводом для арешту учасників єлисаветградського гуртка наприкінці 1884 р. За демократичні переконання та патріотичні пориви члени гуртка були покарані по-різному. Ф.Василевський разом з О.Русовим, Д.Марковичем і А.Грабенком були заслані до Херсону.

Відразу після приїзду Феофан Олександрович почав працювати помічником губернського статистика. У цей період губернське земство організувало масштабне оціночно-статистичне дослідження в регіоні. Працюючи під керівництвом О.О.Русова, одного з кращих статистиків того часу, брав участь у реалізації програми краєзнавчого вивчення Херсонського краю, багато роз'їжджаючи губернією. У цей період земськими статистиками було розроблено методику дослідження та збору матеріалів статистичного, економічного та етнографічного характеру. Протягом 1883–1890 рр. земською губернською управою було видано шість томів «Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії» [10].

Незважаючи на велику завантаженість у статистичному бюро, Ф.О.Василевський брав активну участь у роботі українофільського гуртка в Херсоні. Українізація апарату Херсонського земства та оформлення на його основі організаційних структур потужного національно-культурного руху на Півдні України були під постійним контролем місцевих поліцейсько-жандармських органів. Тому незабаром всім політично неблагонадійним було заборонено обіймати посади в губернській управі. Ще деякий час статистик виконував свою роботу вдома, неофіційно брав участь у роботі з'їзду земських статистиків, який проходив у листопаді 1887 р. у Херсоні. Це стало причиною заборони проживання сім'ї Василевського на Півдні, родина виїхала до Києва.

Повернувшись Василевські до Південної України на початку 1895 р., коли в Херсонському земстві з'явилася вакантна посада губернського статистика. З цього часу майже двадцять років Ф.О.Василевський керував статистичними роботами в регіоні. Завдяки його старанням статистична служба Херсонського земства остаточно була сформована, кількісний склад

земських статистиків губернії перевищив тридцять чоловік. У цей період Феофан Олександрович був повністю зосереджений на статистичній діяльності, активно пропагував досвід херсонської земської статистики в межах імперії, постійно брав участь у роботі загальнодержавних нарад і з'їздів із питань статистики. Координація діяльності статистичних служб на місцях дозволила губернському статистику видавати впорядковані ним комплексні дослідження губернії. У щорічниках «Статистико-економічні огляди Херсонської губернії» розміщувалася інформація про територію та населення краю, розвиток промисловості, торгівлі, сільського господарства, податки й повинності населення та тощо.

Серед комплексних досліджень губернії, здійснених статистиками, найціннішим досягненням є масштабне експедиційне обстеження розвитку ремесел і промислів шести повітів, що було організовано за єдиною програмою влітку 1904 р. Ф.О. Василевський опрацював, проаналізував і впорядкував зібрані матеріали. Цей великий обсяг статистичної та цінної етнографічної інформації було видано губернською управою окремою книгою в наступному році [11]. Досліджуючи ремесла в регіоні, статистики звернули увагу на етнічний склад населення, бо розвиток окремих промислів безпосередньо залежав від етнічності місцевості, про що свідчать статистичні дані. Цікавою та змістовною щодо статистичного вивчення Південного регіону є робота Ф.О. Василевського «Переселенці з Херсонської губернії в 1894–1912 роках», в якій викладено багаторічні спостереження за міграційними рухами на Півдні України. Ця праця містить багатий фактичний матеріал із соціально-економічної, етнічної, демографічної ситуації у регіоні.

Отже, активна професійна та наукова діяльність відомих херсонських земських службовців сприяла поєднанню науки з практичним сільськогосподарським виробництвом у регіоні. Звичайно ж наукова спадщина Й. Пачоського та Ф. Василевського заслуговує уваги наших сучасників. Багато чого необхідно видати вперше, окремі праці варто перевидати, а їх професійну діяльність на посадах губернського ентомолога та земського статистика досліджувати детальніше, узагальнивши всі наявні історичні джерела про них.

1. Святиков С. Г. *Общественное движение в России: (1770–1895)*. – Ростов-на-Дону, 1905.

2. Авинов Н. Н. – *Опыт программы систематического чтения по вопросам земского самоуправления*. – М., 1905; Веселовский Б. Б. *История земства за сорок лет: В 4-х т.* – СПб., 1909–1911.

3. Толстой К. К. *Воспоминания земского врача*. – М., 1876.

4. Прокофьева Т. П. *Земские служащие в Московской губернии в конце XIX – начале XX века (численность, состав, материальное положение) // Проблемы истории СССР*. – М., 1979. – Вып. 10. – С. 118–133.

5. Горнов В. А. *Историография истории земства России*. – Рязань, 1997.

6. Курченко В. В. *Діяльність земств України з розвитку освіти (1864–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук.* – Харків, 1998; Захарова І. В. *Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук.* – Київ, 2002.

7. Побірченко Н. С. *Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог:*

Короткий життєпис. – К., 1998. – 72 с.; Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог // *Тези доп. наук. конф. / Херсон. обл. упр. Культури, ХПІ, ХОУНБТ, Всеукр. т-во «Просвіта»*. – Херсон, ХОУНБТ, 1993. – 85 с.; *Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1914): Сб. воспоминаний и науч. трудов, посвященных 140-летию со дня рождения А. А. Браунера*. – Одесса, Музейный фонд им. А.А. Браунера. – 1997. – 272 с. – Астропринт.

8. Доброчаева Д. М. *Йосиф Конрадович Пачоський // Український ботанічний журнал*. – 1985. – № 42(1). – С. 95–97.

9. *Державний історичний архів України*. – Ф. 419. – Оп. 1. – № 1193. – Арк. 148–153.

10. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии* : В 6 т. – Херсон, 1890.

11. *Ремёсла и промыслы Херсонской губернии / ХГЗУ*. – Херсон : Тип. насл. О. Д. Ходушиной, 1905. – 145 с.

Г.Т. Капустян

ПРОФЕСОР ЧЕРЕВАНЬ – ДОСЛІДНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

Йдеться про Череваня Антона Самійловича, першого доктора історичних наук, професора на Полтавщині, про становлення його як історика-професіонала у російських університетах, куди його закинула дисидентська доля як неблагонадійного після перебування у німецькому полоні у роки Другої світової війни.

Ключові слова: радянський тоталітарний режим, політичні утиски за переконання.

This research about Cherevan Anton Samiylovich, the first doctor, professor of Poltava region, on his formation as a professional historian in Russian universities, where he was brought by a dissident fate as a suspected after being in German captivity during World War II.

Key words: The Soviet totalitarian regime, political oppression for their convictions.

Антон Самійлович Черевань, вчений, педагог, історик, на власній долі пережив історичні злами радянської тоталітарної моделі суспільства. У автобіографії, складеній у 1962 р., Антон Самійлович зазначив, що народився 4 серпня 1906 р. у с. Глинськ Опішнянського району, що на Полтавщині, в сім'ї селянина-бідняка. З дев'ятирічного віку 3 роки наймитував пастухом, а потім жив у своїй родині. В 1926 – 1928 рр. працював на комсомольській та партійній роботі. Протягом 1928 – 1930 рр. служив у Червоній армії в м. Лубни. Навчався на робфаці Харківського інституту соціального виховання (1930 – 1931 рр.) і в Харківському юридичному комвузі (1931 – 1932 рр.), у 1932 – 1934 рр. працював пропагандистом ЦК ЛКСМУ і головою Всеукраїнського бюро пролетстуду. Антон Самійлович завулював особисту першу репресію після вбивства Кірова: з кінця 1934 р. до осені 1935 р. працював педагогом дитячого прийомника Харківського обласного управління НКВС. Протягом 1935 – 1941 рр. навчався на історичному факультеті Харківського державного університету і в аспірантурі при кафедрі історії СРСР.

У червні 1941 р. добровольцем вступив до лав Червоної армії, служив командиром взводу, а потім в штабі 411 стрілецької дивізії і в штабі 686 стрілецького полку. У травні 1942 р., отримавши контузію та тяжке поранення в голову, потрапив у полон під Харковом.